

ՆԵՐՍԵՍ ՏԵՐ-ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՄԽԻԹԱՐԻՉ ԱՊԱՐԱՆԵՐՅՈՒՄ «ԳԻՐՔ ՏՐԱՄԱՔԱՆՈՒԹԵԱՆ» ԵՐԿԻ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻՑ

(Նեղինակի գրած և սրացած ձեռագրերը)

Ժ.Դ.-ԺԵ. դարերի մատենագիր Մխիթարիչ Ապարանեցու (շուրջ 1345-1417 թթ.) ա-
մուռը և 1410 թ. ավարտին հասցրած նրա «Գիրք տրամաբանության ուղղափառաց»¹-ը
հայագիտության մեջ հաճախ են հիշատակվել, սակայն երբևէ հատուկ ուսումնասիրու-
թյան չեն արժանացել: Նախորդ հետազոտողների տեղեկություններից հայտնի է, որ նա
«ամս յիսուն դեգերեալ էր լըմթերցմունս հին մատենից գրութեան նախնեաց մերոց»², նաև
որ՝ «գատ ի թարգմանութեանց, Հայոց յատուկ գրածներէն զանազան կողմէ եթէ մեկտեղ
բերուին՝ հազար բեռն եւ աւելի կ'ըլլան, եւ թէ միման Մակուայ բերդի (կամ Ծակին) մէջ ի
Սըսոյ բերուած են յիսուն լիտր ձեռագիրք»³:

Այս հակիրճ, բայց աղբյուրագիտության համար կարևոր տեղեկությունները քաղված
են հեղինակի գրառումներից. նա իր մասին գրել է. «այժմ Ծ. (50) ամ մերձ է, որ ի դրունս
Սուրբ Գրոց դեգերեալ կամք, եւ ի հին եւ ի նոր թարգմանեալ գրեանք՝ ի յայլոց ազգաց, եւ
յերկաթագիր մատենան եւ ի յայլ պատմութիւնս, եւ ի սուրբ եւ ի նախնի վարդապետաց ա-
սացուածս խում մի վարժեալ» (Ա.10ա) և ապա՝ «իմ կուս Ծ. (50) լիտր գիրք աւելի կա միայն
ի Սըսա բերած», «զհին եւ զնոր թարգմանեալ գրեանք, զմերո եւ զայլ ամենայն կողմանց եւ
տեղեաց աշխարհիս, որ եթէ հնար էր ժողովել զամենայն ի մի վայր, անելի գոյր՝ քան զհա-
զար բեռն» (Ա.4ա), իսկ մասամբ կրկնելով՝ գրել է. «միայն ի Մակուա դռեակն Ծ. լիտր
գիրք աւելի գո ի Սըսա բերած» (Ա.319ա):

Բերված հաղորդումների հիման վրա հասկանալի է դառնում, որ Ապարանեցին հե-
տամուտ է եղել ձեռքն ընկած գրքերը ուսումնասիրելուն և օգտագործելուն, ընդ սմին
նրանց մի մասը՝ երկաթագիր: Տրամաբանական է նաև ենթադրելը, որ Մխիթարիչի գրած
կամ պատվիրած (ստացած) գրքերը ևս պետք է որ քիչ չլինեին: Իր «Գիրք տրամաբանու-
թեան» գործի ինքնագիրը և նրանից արված ընդօրինակությունը չհաշվելով, աներկապո-
րեն⁴ նրան պատկանած (իր իսկ գրած և ստացած), այլ կերպ՝ նրա ունեցած կամ ժամանա-

¹ Պախանվել Ի Վենետիկի Մխիթարյանների մարենադարանին պարկանող երկու օրինակով՝ Ա. ձեռագիր
№ 334 (հնդիսակի՝ երկիցս վերամշակված և լրացված ինքնագիրն է), Բ. ձեռագիր № 1663 (նախորդից արված
անկապար ընդօրինակություն): Ծարարանքի մեջ, փակագծված, հղում ենք Ա. օրինակը՝ Էջանամարով (օրինակ՝
Ա.4ա):

² Պարմուրին Հայոց, ի սկզբանև աշխարհի մինչև ցամ Տեան 1784... Յօրինեալ ի Հայր Միքայէլ վարդա-
պետ, Զամենաց Կոստանդնուպոլսեցոյ... Յամի Տեան 1786, հ. Գ., ի Վենետիկ, էջ 398:

³ Հայապատում. Պարմիչք և պարմութիւնք Հայոց, Յօրինեալ եւ հասարեալ ի Հ. Ղևոնդեայ վ. Մ. Ալիշան,
Վենետիկ, 1901, հ. Ա. Պարմիչք Հայոց, էջ 123. այստեղ Ալիշանը պարզաբանել է. «իկորն այլ ձանը կշիռ մի իմա-
նայո է»:

⁴ Հավանական ենթադրություններով վերագրումներից ձեռնպահ ենք մնացել: Օրինակ՝ Երևանի Մաշտոցյան

կին մրա գրադարանի մաս կազմող և այսօր մեզ հասած գրքերի քանակը 11 միավոր է: Ինքնին մակաբերելի է, թե այս գրչագրերը ամփոփում են Ապարաներցու մատենագրական հետաքրքրությունների շրջանակի գեթ մեկ մասը, և անկասկած է՝ սրանք ևս աղբյուր են հանդիսացել իր գլխավոր երկի համար:

Գրչագրերի այս սակավությունը առաջին հերթին, մեր համոզմամբ, պայմանավորված է հենց Նախիջևանի Միաբանողների կարգի ճակատագրով. մրանց մի մասը շարունակեց մնալ Նախիջևանում և հարկադրյալ մահմեդականություն ընդունելով՝ ձուլվեց շրջակայքի թուրքական ցեղերին, իսկ մյուս մասը ԺԸ դարի երկրորդ կեսին Ղրիմի կամ Չմյուռնիայի ճանապարհով անցավ Եվրոպա և ժամանակի ընթացքում կրկին ապագազայնացման ենթարկվեց⁵: Մասամբ մույն կերպ եղավ նաև մրանց գրական-մշակութային ժառանգության ճակատագիրը. մրանց ստեղծած ձեռագրերի զգալի մասն անհետացավ, մանավանդ որ հայոց հիմնական զանգվածին խորթ էր իր քարոզած զաղափարներով: Լավագույն դեպքում՝ պահպանված փոքր մասը մնաց շրջակա վանքերում և հետագայում անցնելով Էջմիածին՝ այսօր Երևանի Մատենադարանում է: Միաբաններին պատկանած ձեռագրերի մյուս մասը, որ հասավ Եվրոպա, մասամբ հավաքվեց Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարանում⁶: Այս պատճառով էլ Մխիթարիչի գրադարանից պահպանված և մեզ հասած ձեռագրերից 5-ն այսօր Երևանում են, 4-ը՝ Վենետիկում, մեկական՝ Երուսաղեմում ու Նոր Զուղայում:

Ստորև փորձենք ժամանակագրական կարգով ներկայացնել բոլոր վերոհիշյալ ձեռագրերը՝ անհրաժեշտության դեպքում տալով որոշակի պարզաբանումներ: Նկարագրելիս բերել ենք մրանցում գոյություն ունեցող՝ մեր խնդրի համար կարևոր դիտված հիշատակարանները, չենք կրճատել օրհնաբանական և աղերսական ոչ երկար մասերը:

1.

Երևանի Մատենադարան ձեռ. Հ⁶⁰ 6920.

Պետրոս Արագունացի, Գիրք առաքինութեանց,

ԺԳ. դար, գրիչ՝ Ֆրա Մխիթարիչ:

178 թերթ, թուղթ, 16,3x13,5. երկպույն, բոլորգիր, 24-40 տող:

Մարենադարանի Հ⁶⁰ 1656 ձեռագիրը (Բարդողիմոսու Մարադացի, Մեկնութիւն վնգօրէից, 1382 թ., գրիչ՝ Մխիթար) թևկուզ ըստ իր բովանդակության գրված է անպայման Միաբանողների միջավայրում և համապարասխանում է Ապարաներցու ժամանակին, բայց գոյություն ունեցող փաստարկները այս գործը նրան վերագրելու համար բավարար չեն:

⁵ Տե՛ս Լ. Խաչիկյան, Բռնայի հոգևոր-մշակութային կենտրոնը և Հովհաննես Բռնեցու գիտական գործունեությունը.- Յովհաննէս Բռնեցի, Յաղագս քերականին, Երևան, 1977, էջ 35. նույնը՝ Լ. Խաչիկյան, Աշխատություններ, հ. Բ, Երևան, 1999, էջ 348:

⁶ Վենետիկի ձեռագրացուցակում մեր մատենագրին առնչվող բոլոր ձեռագրերի, այդ թվում Մխիթարիչի «Գիրք պրամարանութեան» գործի նկարագրություններում «Տնեկութիւն» հարցի դիմաց գրված է. «Ունեցած ենք 1791-ին առաջ», ինչը նշանակում է, որ ձեռագրերը հավաքվել են Արևելյան Եվրոպայի հայարևել վայրերից: Հայտնի է նաև, որ «Տրամարանութեան» գրքի երկրորդ օրինակը 1790 թ. Հունգարիայում ձեռք է բերել Մ. Չամչյանը:

Հիշատակարանը⁷.

- 142ա Կատարեցաւ գիրք Եւթն պարգեւացն ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերո, որ է օրհնեալ յափտեանս յափտեմից. ամէն: Զֆրա Մխիթարիչ ամարժան քահանայ յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս Յիսուս, որ բազում աշխատեցաւ ի գրելն վասն ժամանակիս դառնութեանն, զոր կրեցաք ի հերձուածողաց եւ ցրտութեան ձմերայնոյս. եւ օրինակն էր դժվարալոյծ մօտր եւ տղիալ, եւ տեղիքն՝ հրապարակածողով, եւ մեք՝ նորուսումն եւ առանց ուսուցչի: Օրհնեա՛ր հմձ Տէր իմ Յիսուս Քրիստոս !!! [հ]ատո՛ր զիս ի յաւարտ սմին. եղիցի, եղիցի:

Ծան. Միաբանողների միջավայրում Մխիթարիչ անունը հաճախադեպ էր, ու թեև այս գրիչն իրեն կոչում է քահանա (ո՛չ վարդապետ), սակայն ձեռագրի գիրը վստահաբար Ապարանդեցունն է: Ուստի, նկատի ունենալով, որ այստեղ մա «նորուսումն» է «եւ առանց» երևի թե գրչության արվեստի «ուսուցչի», այս ձեռագիրը համարում ենք Մխիթար Ապարանդեցու գրածներից պահպանված հնագույնը:

2.

Երևանի Մատենադարանի ձեռ. Հ^տ 3938.

Թովմա Աքլիմացի, Յաղագս տնօրհնութեանն Քրիստոսի,

ԺԴ. դար, գրիչ՝ Ֆրա Մխիթարիչ:

270 թերթ, թուղթ, 16x13. երկայուն, բոլորգիր, 34 տող⁸:

Հիշատակարանները.

- 165ա Զֆրա Մխիթարիչս յիշեցէ՛ք ի Տէր:

- 185ա Ո՛վ բարի ըմթերձող, յիշեա՛ր զնուստ զֆրա Մխիթարիչս՝ զծրող սմին, որ առաջին եմ ի մեղատրացն եւ յետին ի կարգատրացն⁹:

- 209ա Զֆրա Մխիթարիչս յիշե[ցէ՛ք]:

Ծան. Սա ևս Մխիթարիչի վաղագույն գրչություններից է՝ գրված երևի հաջորդ՝ Հ^տ 68 ձեռագրից առաջ: Իսկ այս երկուսի բովանդակության (Թովմա Աքլիմացու նույն գործը) նույնությունը կարող է պայմանավորված լինել այդ շրջանում Աքլիմացու գործի ուսումնական կամ գործածական մշանակությամբ:

⁷ Ցուցակ ձեռագրաց Մաշպոցի անվան Մաբնեսադարանի, Հատոր Բ. Կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարյան. Ցանկերը և համամարական տախտակները՝ Օ. Եգանյանի. Խմբագրությամբ՝ Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի, Երևան, 1970, սյուն 421. այստեղ գրչության հիշատակարան և արձանագրված ևս 178ա էջում, մինչև 170ա-8ր թերթերին այլ ձևով հնարագույն ավելացված «Պաբուն փոմարին հայոց» ընդգրկել է, որ հիշատակարան չունի: Նույն գրքի՝ Հատոր Ա. Կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարյան. Ներածությունը՝ Օ. Եգանյանի [«Մաբնեսադարանի ձեռագրական հավաքածուները» և՛ 13-214]. Խմբագրությամբ՝ Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի. Երևան, 1965 (այսուհետև՝ Ցուցակ Երևանի Հմտ. Ա. և Բ.):

⁸ Ցուցակ ձեռագրաց, Ա. սյուն 1114:

⁹ ԺԴ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. Կազմեց՝ Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1950 (այսուհետև՝ ԺԴ. դ-ի հիշ-ք), Հ^տ 814, և՛ 647 ունի միայն այս, ապա՝ ԺԵ. դ. ևորոգող Նիկողոսի հետևյալը՝ 105ր «Յորժամ կարոյայք, ո՛վ կարոյայք, և իսն օգրիք, զվերջի նորոգող գրգիս՝ զմեղուցեալ Նիկողոսն յիշեցէ՛ք». կա ևս նույն ևորոգողի մի այլ՝ չտպված հիշատակարան՝ 5ա. «Զվերջի նորոգող գրգիս զմեղուցեալ Նիկողոսն յիշեցէ՛ք»:

3.

Երևանի Մատենադարանի ձեռ. Հ^թ 68.

Թովմա Աքռուհյանի, Յաղագս տնօրէնութեանն Քրիստոսի. ՊԼԲ - 1383 թ.,
Նախիջեւա՞ն, գրիչ՝ ֆրա Յոհաննէս, Մատթէոս Քոնցեցի (միայն՝ 151ա-9ա),
[ստացող՝ ֆրա Մխիթարիչ Ապարանեցի]:

276 թերթ, թուղթ, 16,3x11,5. երկայուն (միայուն՝ 144բ-5ա, 196աբ), բոլորգիր, 36-38 տող¹⁰.
Հիշատակարանները¹¹.

- 103ա Ի հայոց ՊԼ Գ. (1384) թուին Սալիթաղեցի Սարսուն մեռաւ. ֆրա Տէրումական
խոստովանահայրն կախուեցաւ:

- 174բ Գրեցաւ թվիս ՊԼԲ. (1383) Հոկտեմբերի Ը.¹²:

- 256ա Ջֆրա Մխիթարիչս յիշեցէ՛ք ի Տէր¹³:

Ման. Ըստ վերջին հիշատակագրոյթյան՝ Մխիթարիչը, ամենայն հավանականու-
թյամբ, այս ձեռագրի ստացողն է:

4.

Վեներտիկի ձեռ. Հ^թ 147/1363¹⁴.

Ժողովածու մեկնութեանց. 1392 թ.,

Արտագ գավառի Մակու գյուղ, գրիչ և ստացող՝ Ֆրա Մխիթարիչ Ապարանեցի:

74 էջ, թուղթ, 13,5x17. երկայուն (14x11,5. մեկը՝ 14x5,5), բոլորգիր, 34 տող: Պարունա-
կում է. Վարդան Արևելցու Երգ երգոցի մեկնութեան առաջին մասը (էջ 1-47), Ժողովումն

¹⁰ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մաքենադարանի. Հարոր Ա. Կազմեցին՝ Օ. Եգան-
յան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարյան. Խմբագրութեամբ՝ Ա. Մնացականյանի, Օ. Եգանյանի. Երևան, 1984, էջ
277-82: Նոյնի՝ Հարոր Բ. Կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարյան, Ա. Քեռիկեղյան. Խմբագ-
րութեամբ՝ Ա. Մնացականյանի, Օ. Եգանյանի, Ա. Զեյթունյանի. Յանկերը՝ Վ. Դեռիկեղյանի, Երևան, 2004 (այ-
սուիսերն՝ Մայր ցուցակ Երևանի, Ա. և Բ.):

¹¹ Արվինացու երկի թարգմանութեան 1345 թ. հիշատակարանը այս ձեռագրի 276ա էջից վերցնելով տպա-
գրութեամբ Ի. Ժ. Դ-ի հիշ-բ. Հ^թ 430, էջ 343-4 (նոյնը կա նաև Երևանի ձեռ. Հ^թ 104, 398ա՝ Մայր ցուցակ Երևանի,
Ա., սին 441-2): Նոյն հիշատակարանի մէկ այլ հրատարակութիւնն է մանրամասն քննութիւնը տնս՝ Մ. Ա. Վ. ժ.
Oudenrijn, Eine alte armenische Übersetzung der Tertia Pars der Theologischen Summa des Hl. Thomas von Aquin,
Einleitung nebst Textproben aus den Hss. Paris Bibl. Nat. Arm. 134, Wien Mech. 3323 Leiden Univ. Bibl. Or. 5494
und Vatikan Borg. Arm. 45., Francke verlag, Bern, 1955, p. 15-37.

¹² Յուցակում այս ձեռագրի գրչոյթյան ժամանակ համարված է «ՊԼԲ-ՊԼԳ. - 1383-1384 թթ.»: Ըստ ձեռագ-
րի թերթերի կարգի 1384 թ. նախորդում է (103ա) 1383 թ. (174բ), ուստի 1384 թ. հիշատակագրութիւնը համարում
ենք գրչի իսկ ձեռքով հետագայում արված գրառում: Այսինքն՝ ձեռագիրը կարող է գրված և ավարտված լինել
1383 թ.:

¹³ Տնս նաև Ժ. Դ-ի հիշ-բ. Հ^թ 686, էջ 549-50 (29ա, 51ա, 103ա, 106ա, 179ա, 186բ էջերի հիշ-ները). գրչո-
թյան ժամանակի հիշ-ներ կան ձեռագրի նաև 33բ, 63ա, 83ա, 67ա, 110ա, 131բ, 152ա, 174բ, 276ա էջերում:

¹⁴ Վեներտիկի ձեռագրերը նշանակում ենք այսպիսի՝ կոտորակային համարներով. առաջինները ձեռագրա-
տան գոյթախամարներն են, իսկ երկրորդները՝ ցուցակի հերթական համարները:

650 թերթ (չգրված՝ 1ա, 27ա, 83բ, 127ա, 190բ, 361բ, 649աբ), թուղթ և մագաղաթ (72, 84, 362-447, 529-648), 26,5x20. երկայուն, բոլորգիր, 45-46 տող¹⁸:

Հիշատակարանները (Մայր ցուցակից քաղելով՝ ընտրովի բերում ենք նախ Գրիգոր, ապա՝ Ղուկաս գրիչներինը, վերջում՝ ստացողներինը)։

- 101ա *Ջթարմատար* եւ *զփցուն* եւ *զբազմաներկ մեղաք մակարդեալ ոգի Գրիգոր դպիր գծող յիշեսցիք* ի *Քրիստոս հանդերձ ծնողաք* եւ *եղբարքք* եւ *ամենայն զարմիք* եւ *երախտաւոր(ո)վք*, ո՛վ *աստուածաւեր պատահողք* սմին, եւ *Աստուած զձեզ յիշէ առհասարակ*. *ամէն*. ո՛ր:

- 189բ *Ջնուաստ ստացող սմին՝ զՖրա Մխիթարիչ վարդապետ յիշեսցիք* ի *Տէր կրկին ծնողք*¹⁹ եւ *համայն զարմիք*, ո՛վ *պատահողք* սմին, եւ *Աստուած զձեզ յիշէ առհասարակ*: *Ընդ մսին* եւ *զփցուն գրչիկս՝ զԳրիգոր սարկաւագ*, *յիշել աղաչեմ* ի *Տէր՝ հանդերձ ամենայն ազգականօք*, եւ *երախտաւորօք*, *մաեւ զՅոհաննէս պատմանեակս մեր*, որ *կու սպասաւորէ մեզ* (*մման՝ 258ա*)²⁰:

- 252բ *Ջգծաւ սուրբ* եւ *աստուածեղէն տառիս՝ զԳրիգոր դպիր Գաւառեցիս յիշեսցիք* ի *տէրունիս*, *զի եւ դուք յիշեալ յիշիք ընդ Տեառն սիրելիս*:

- 265բ *Ջտառապեալ ոգի* եւ *զմեղօք լցեալ չարին*, *զթաղծեալ անձն Գրիգոր դպիր Գաւառեցի անարհեստ գրչակ յիշեցէք* ի *Տէր Յիսուս*, ո՛վ *պատահողք* այսմ սուրբ եւ *աստուածեղէն զանձիս*. եւ որ *առատն է ի տուրս*, *պարգեւեցէ մեզ՝ յիշելոցս*, եւ *ձեզ՝ յիշողացոյ*, *զիւր երկնից արքայութիւնն*. *ամէն*: Աւա՛յս մեղաւորիս:

- 288բ *Ջթաղծեալ ոգի՝ զԳրիգոր դպիր Գաւառեցի* / եւ *զծրող այսմ տառի* / *յիշեսցիք* ի *Տէր բարի*, / ո՛վ *պատահողք* այսմ *զանձի*, / եւ *զծնողս իմ*. եւ *Աստուած ձեզ յիշէ*:

- 501ա *Ջաշխատող սորին՝ զփցուն գրչակս զԳրիգոր մանուկ Ապարաներացի*, *յիշեսցիք* ի *Տէր Յիսուս ամենայն ազգականաւք* եւ *երախտաւորաւք*, ո՛վ *պատահողք* այսմ *նշանախեծի*, եւ որ *առատն է ի տուրս բարեաց*, *պարգեւեցէ մեզ՝ յիշելոցս* եւ *ձեզ՝ յիշողացոյ առ հասարակ զիւր երկնից արքայութիւնն*. *ամէն*:

- 392ա (*Ղուկաս գրչի*) *Ջնուաստ գծող Ղուկաս յիշեա՛լ ի տէր Յիսուս Քրիստոս* (*մման՝ 401ա, անանուն՝ 580բ, 625ա*):

- 589ա (*Գրչի քերտած գրութեան վրայ, այլ ձեռքով*) *Ջստացող սորին՝ զտառապեալ եւ զնուաստ ոգիս զՖրա Մխիթարիչս սպասաւոր բանի*, *յիշեցէ՛ք առ Քրիստոս բարի մտօք*²¹:

¹⁸ Ձեռագրի բովանդակության նկարագրության սկզբում կա հետևյալը. «Այս և հաջորդ բոլոր աստղանիշ [կտոր] կյութերը լրացված են 1635-ին նորոգող Հակոբ գրչի ձեռքով» (Մայր Ցուցակ, Բ., սյուն 228). Աստվածաշունչը, բնականաբար, մեր հեղինակի «Գիրք փրամբանութեան» գործի կարևորագույն աղբյուրներից է: Ուստի անհրաժեշտ ենք համարում արձանագրել, որ 1635-ի լրացումներն են Հին և Նոր Կտակարանների ո՛չ բոլոր գրքերի զլուխները, նախադրությունները, առաջարկությունները, Սիրաբի գիրքը (347ա-56ա), Եսերի Թուղթը (525ա), Համարարբառ-Կանոնը (525բ-7բ), Սրբոյն Եփրեմի ի Յուէվի՝ յոթ վահանգի (335ա-9բ) և Պատմություն Ասանթի (339բ-46բ) բնագրերը, կամ նաև՝ այն բոլոր էջերը, որոնք նշված չեն գրիչների անուններին և թերթաբանակին հաջորդող «չգրված» բնորոշմամբ փակագծային թվարկումների մեջ:

¹⁹ «Կրկին ծնողք»՝ հավանաբար նկատի ունի մարմնավոր և հոգևոր ծնողներին:

²⁰ Գրչության արվեստի պատմության փնտհանկյունից ուշագրավ է հետևյալը. 205բ «*Ջգծողս յիշես՝ եւ անկողայի՛ր յւր, զի թանաքս վար էր եւ կու պիտէր ո՛ր*»:

²¹ ԺԵ. դ-ի հիշ-բ, Ա. էջ 61. Ծ. «Ֆրա Մխիթարիչը կամ Մխիթար Ապարաներցին գործել է 1360-1410 թթ. ըն-

- 641թ Ջգերահռչակեալ եւ զերջանիկ զարհիական զլուխն մեր՝ զտէր Զաքարիա՝ ստա-
ցող սուրբ կտակիս Նորոյ յիշեցէ՛ք յաղօթս. ընդ միմն եւ զնուստ զծողս՝ զՂուկաս եւ
զծնողսն իմ՝

Ման. Միջնադարյան հակաճառական բնույթի որևէ աշխատության հիմնական աղբ-
յուրը պետք է լիներ Աստվածաշունչը, որից արված քաղվածքներն առավել քան առատ
են մաս Մխիթարիչի «Գիրք տրամաբանութեան» գործի մեջ: Անկասկած է մաս, որ վերջի-
նիս այդ տեսակ բոլոր (ուղղակի, վերաշարադրանքով կամ հիշատակումով) քաղումներն
արված են իր իսկ պատվերով գրված այս Աստվածաշունչից, որ, ի դեպ, «Մնացորդաց
է՛ն իմն անհատական թարգմանությունը պարունակող սակավաթիվ օրինակներից մեկն
է՛ն»²²: Ինչպես տեսանք, այս օրինակի մեջ կային էական արկասներ, որոնք լրացվել են 1635
թ. Արտագողի ձեռքով. օրինակ՝ սկզբնապես այստեղ չկար Մխիթարի առատորեն օգտա-
գործած Սիրաքի գիրքը (247ա-56ա): Սակայն այսպիսի դեպքերում մյուս տրամադրության
տակ կարող էր լինել մաս Միաբանողների միջավայրում գրված՝ Երևանի Հ^ր 184 ամբող-
ջական Աստվածաշունչը²³:

Ձեռագրացուցակներից մեկում այս ձեռագրի գրչության վայրը նշված է «Ապարա-
նե՞ր», մյուսում՝ «[Ապարանք]»²⁴: Այսուհանդերձ՝ համոզված ենք, որ այն գրվել է Մա-
կուում, ինչի օգտին են խոսում հետևյալ փաստարկները.

ա. Կասկածից վեր է, որ այս ձեռագրի բուն պատվիրատու-ստացողը Մխիթարիչ
Ապարանքցին է, իսկ Նոր Կտակարանի մասինը՝ «արհիական զլուխն մեր տէր Զաքա-
րիա»-ն (641թ), որ, թվում է, այդ մասի գրչության ծախսի հոգացողն է, այսինքն՝ բոլոր դեպ-
քերում ձեռագրի բուն տերը Մխիթարիչն էր: Նախիջևանի գավառի առաջնորդների ցան-
կում²⁵ 1330-1766 թթ. ամբողջ ընթացքում այս անունով որևէ եպիսկոպոս չկա, ուստի
առավել քան հավանական է, որ սա Արտագի կաթողիկ այն առաջնորդն է, որին Լ. Խա-
չիկյանը կոչել է «Զաքարիա Բ.» և որին հատկացրել է 1361-1392 թթ.²⁶: Նրա եպիսկոպո-
սության սահմանային այս թվականներից առաջինի հիմքը Մարադայում 1361-ին «ի հայ-

թացքում: Նրա կողմից գրված կամ նրա անվան հիշատակությամբ այս և մյուս հիշատակարանները փնդադրում
ենք Մխիթար գրչի կողմից 1406 թվականին Մակուում գրված հիշատակարանին առընթեր՝ նկարի ունենալով,
որ նրա մեջ Մխիթարիչը հիշատակվում է որպես գրչի ուսուցիչ-թարգմանաբար: Այս դրված են այս Աստվա-
ծաշունչի 501ա, 252բ, 189բ, 205բ, 589ա էջերի հիշատակագրությունները:

²² ՏՆՆ Գր. Խաչարանաց, Գիրք մնացորդաց ըստ հնագույն հայ թարգմանության. Զատաշին ամ ի յոյս ըստ
կրկին ձեռագիր օրինակաց հանդերձ Բ. լուսագիր նմանաբարությամբ Լոնդոն, Մոսկուա, փյ. Վարվառե Գալ-
ցուկ, 1899, էջ Գ-Դ.: ՏՆՆ նաև **Н. Марр**, Новоткрытый армянский текст "Паралипоменон" (К вопросу о
переводах св. Писания на армянский язык).- **Н.Я. Марр**, Кавказский культурный мир и Армения,
Составитель и редактор тома **П. М. Мурадян**, Ереван, "Гандзасар" богословский центр, 1995, стр. 179-196.

²³ 1400-1401 թթ., Ապարանք, գրիչ, կազմող՝ ֆրա Յովհաննես Ապարանքցի, սրացող՝ Խաչարուր քիյ. 376
թերթ, թուրթ, 23,2x14,5. նրկայուն, բոլորգիր, 50-60 փող:

²⁴ Մայր Յուզակ, Վմուր, Ա. սյուն 305, նույն փնդում, Բ. սյուն 227:

²⁵ Միսական, փնդագրություն Միսնաց աշխարհի, ի Վ. **Առնոկայ Մ. Ալիշան Մ.** Մխիթարեան, Վենետիկ,
ի Մխիթարայ վանս, ի Ս. Ղազար, 1893, էջ 388 (այսուհետև՝ Միսական):

²⁶ ՏՆՆ Լ. Ս. **Խաչիկյան**, Արտագի հայկական իշխանությունը և Ծործորի դպրոցը.- Բաներն Մարմնադա-
րանի, հյր. 11, Երևան, 1973, էջ 158, 162, 166. նույն փնդ նաև **Լ. Ս. Խաչիկյան**, Աշխարհություններ, հյր. Բ.,
Երևան, 1999 էջ 74, 77, 80 (այսուհետև՝ **Լ. Խաչիկյան**, Արտագ, ԲՄ և Աշխ., Բ.):

որպեստույթեան աթոռակալաց առաքելոյն Թադէոսի Տէր Տիրացոյի եւ Տէր Զաքարիայի» գրված Նոր Զուղայի Հ^ր 336 Աստվածաշնչի հիշատակարանն է²⁷, երկրորդինը՝ Վննետիկի Հ^ր 147 ձեռագրինը (տե՛ս վերը): Ցավոք, առկա աղբյուրների մեջ այս եպիսկոպոսի անվան այլ հիշատակություն չկա²⁸, մաս չգիտենք մրա մահվան որևէ հավանական թվական: Այսուհանդերձ, Լ. Խաչիկյանը, Տիրացու Գ. պայմանական անունով, սրա ենթադրական հաջորդն է համարել Արտազի պարոն Նուրադիցի անանուն կրտսեր որդուն և Արտազի կաթողիկ եպիսկոպոսների ցանկում այս Տիրացու Գ.-ի դիմաց մշանակել է 1404 թ.²⁹: Խաչիկյանն ասում է մաս հետևյալը. «Զաքարիա Բ. եպիսկոպոսի աթոռակալության տարիներին, մասնավորապես ԺԵ. դարի սկզբներին»³⁰:

Այս ամենը մեզ հիմք է տալիս վստահորեն պնդելու, որ Մխիթարիչ Ապարանեցու Աստվածաշունչը գրվել է Մակուում, շատ հավանորեն ԺԳ.-ԺԴ. դարերի սահմանագծում, պայմանականորեն՝ 1395 թվականի շուրջ:

բ. Հիշատակարանների մեջ Մխիթարիչը մի անգամ կոչված է «*Ֆրա Մխիթարիչ վարդապետ*» (189ա), մի անգամ էլ՝ «*Ֆրա Մխիթարիչս սպասավոր բանի*» (589բ), իսկ առաջին գրիչ Գրիգորը չորս անգամ կոչվում է «*Գաւառեցի*» (252բ, 265բ, 288բ), մի անգամ՝ «*Ապարանեացի*» (501ա): Ավելին՝ մույն Մխիթարիչը Մակուում 1406 թ. իր պատվերով գրված՝ Երուսաղեմի Հ^ր 327 ձեռագրի (մեր շարքի՝ 8) մի հիշատակարանում կոչված է «*Մխիթարիչ վարդապետ Գաւառեցի*» (էջ 112ա), մյուսում՝ «*բաբունապետիս Մխիթարիչ վերակոչեցեալ*» (էջ 285ա՝ տե՛ս ստորև): Նկատելով, որ գրչին կամ որևէ անհատի իր ծննդավայրբնակավայրի անունով մականուն պետք է տրվեր ավելի հաճախ մրա՝ մույն իր բնակավայրից դուրս գտնվելու դեպքում, այստեղ հարկադրված ենք մաս Գավառ և Ապարաներ անունները փնտրելու մույն տեղում: Առկա տեղեկատուի թվարկման մեջ առաձևանում են Գավառ անունով հետևյալ բնակավայրերը՝ մերկայիս Գեղարքունիքի մարզկենտրոն Գավառ(նի) քաղաքը, գյուղաքաղաք Վանի մահանգի Հիքյարի գավառում և երբեմնի գյուղ մերկայիս Մեղրիի շրջանի տարածքում³¹: Սրանցից որևէ մեկը Նախիջևանի Ապարաների հետ մերձեցնալ կամ մույնամալ չի կարող, ուստի կարծում ենք, որ ըստ մեր շարադրած փաստերի՝ ԺԳ.-ԺԴ. դարերի ընթացքում Մակուում Նախիջևանի գավառը կոչում էին պարզապես Գավառ, ավելին՝ հավատացած ենք, որ սա բխում էր Միաբանողների կարգի անվան գրեթե պաշտոնական դարձած «*Fratres Armeni Unitores de provincia*

²⁷ Տե՛ս Ծուցակ ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկչեան վանաց թանգարանի, Խ. Բ., Կազմեց՝ Լ. Գ. Մինասեան, Խմբագրութեամբ Օ. Եգանեսեանի, Վիեննա, 1972, ձև. Հ^ր 23՝ էջ 32 (խաչիկյանը սա վկայակոչել է Մ. Տեր-Մովսիսյանի «Ընդհանուր ցուցակ»-ի միջոցով):

²⁸ Հմմտ. նաև Հ. Վարդան վ. Հացունի, Կարևոր խնդիրներ Հայ Եկեղեցւոյ պարմութենէն, Վննետիկ, 1927, էջ 310՝ «1392ին Անգարան մի գրութեմ հոն «*ի հայրապետութեան Զաքարիայ*» նոյն [Արքայի Թադէոս առաքելի] ուխտիկ:

²⁹ 1304 թ. Մակուի բերդ այցելած Ռուի Գոնսալես դե Կլավիխոն ասում է, թե Նուրադինը մարտիկ էր իր կրթւթեր որդուն ուղարկելու հոռմ, որպեսզի Պապը նրան ձեռնադրի Արքայի եպիսկոպոս. տե՛ս Լ. Խաչիկյան, Արքայ, ԲՄ. 11, էջ 162, 166, Աշխ. Բ. 77, 80:

³⁰ Լ. Խաչիկյան, Արքայ, ԲՄ, էջ 159, Աշխ., Բ. էջ 74:

³¹ Թ. Խ. Հակոբյան, Մու. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բաքսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Չորս հատորով, Կր. 1 (Ա-Դ), Երևան, 1986, էջ 798-9:

Nachvanen³² ձևից:

6.

Վենետիկի ձեռ. Հ^թ 863/1000.

Դատաստանագիրք լատինաց (Կանոնագիրք Է.):

Ժ.Դ. դար, Ապարաներ, գրիչ, ծաղկո՞ղ և ստացող՝ ֆրա Մխիթարիչ Ապարաներցի:

348 թերթ, թուղթ, 16,5x13. երկայուն (13x10,5. մեկը՝ 13x5), բոլորգիր³³:Հիշատակարանները³⁴.

- 2ա (Կիսախորանի վերին հատումածում) «Ֆրա Մխիթարիչ»:

- 113բ Զանախտան ֆրա Մխիթարիչս յիշեցէ՛ք ի Տէր:

- 178բ Զգծող սորին զփանաք եւ զանարհեստ գրիչ զֆրա Մխիթարիչ, որ յետին եւ ի կարգն եւ առաջին ի մեղատրսն, աղայեմ զձեզ, յիշել զմեզ բարի մտօք ի յողորմութիւն Քրիստոսի, որ յիշէ զմեզ ի բարի՝ մորա մեղաց գիրն ջնջի. ամէն:

- 179ա Ո՛վ բարի ընթերձողք, վասն սիրոյն Քրիստոսի ամմեղադիր լերո՞ւք վասն սխալանաց գրոցս, զի ամենայն արհեստատր սխալի ի գործս իւր, եւ օրինակ գրոցս խիստ սխալ էր, եւ այլ օրինակ չկայր: Աստուած ողորմի գրողիս:

- 190ա Զֆրա Մխիթարիչս յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս:

- 216բ Գրեցաւ գիրքս Դատաստանաց ձեռամբ փծում գրչի, որ յորջորջի մականուն տառապեալ Մխիթարիչ Ապարաներցի, ի վայելումն ինձ եւ ծնողաց իմոց, ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ. ամէն: Եւ զիս ի բարի մտաց մի՛ մոռանաք. յիշողքդ յիշեալ լիջին ի կեանս յադիտեմական. ամէն:

- 217ա Օգնեա՛ ինձ, տէր իմ Յիսուս Քրիստոս, եւ շուտով հասո՛՛ գիս ի յաւարտ սմին. եղիցի:

Ծան. Գլխավոր հիշատակարանը, որ վերջից թերի է, ուստի և թվական չունի, կարևոր և միակ այն վավերագիրն է, որ մանրամասներ է հաղորդում Մխիթարիչի ընտանիքի ան-

³² Հմմտ. Hierarchia Catholica Medii Aevi sive summorum Pontificum, S. R. E. Cardinalium Ecclesiarum antistitum series. Ab anno 1198 uaque ad annum 1431. E documentis tabularii praesertim Vaticani collecta, digesta, edita per Conradum Eubel, S. Theol. Doct., Editio altera, I, Monasterii (Munster), MDCCCXIII (1913), p. 354. Խա՛հ Սիսական, էջ 386:

³³ Մայր ցուցակ Վենետիկի, Զ. սյուն 357-70. «Նկարած ձեռագրին արտաքին բունեպները ու պարագաները, կրկանք ըսել որ ներկայ օրինակությունը կարարում է Ժ.Դ. դարու ապարին և կամ Ժ.Ե.ին սկիզբը»:

³⁴ Պեկրոս Արագոնացու և Հակոբ Քոնեցու ձեռքով Դատաստանագրքի թարգմանության հիշարակարանը՝ 348ար չկա Ժ.Դ. դարերի հիշարակարանների հադորում: Հ. Ս. Ճանճեյանը, նախապես ընդունելով, որ նրա մեջ «կը յիշուի գրքին թարգմանության թուականը՝ 1301, որ հաւանաբար վրիպակ ըլլայ, բանի նոյն փարին ղեռ չէին կազմակերպում ունիթոները» (Մայր ցուցակ Վենետիկի, Զ. սյուն 357), թվականը հաղորդող նրա հաւրվածը փապգրկ է անվտիտիս. «յսմի ձերնդեան Փրկչին մեղո հազարներորդի երևադարձներորդի առաջնորդի» (Ա. փ., սյուն 366), իսկ Մ. Ուղեկրիկը լուծումը գրել և իրավացիորեն փապգրկ է անհրաժեշտ լրացումով. «հազարներորդի երևադարձներորդի [երևաններորդի] առաջնորդի»։ Oudenrijn M. A. v. d., Linguae Haicanae Scriptoris Ordinis Praedicatorum congregationis Fratrum Unitorum et FF. Armenorum ord. S. Basilii Citra mare consistentium quotquot huc usque unitorum recensebat, Bernae, Apud A. Francke, 1960, p. 192-3:

դամների մասին: Սրա որոշ հատվածներ քաղվածաբար տպագրել է անս Ալիշանը³⁵. Արա և Հ. Ս. Մենենյանի³⁶ ընթերցումների միջև տարբերություններ կան, ուստի և ձեռագրի պատճենով³⁷ վերընթերցելով և ճշգրտելով՝ բնագիրն այստեղ բերում ենք ամբողջությամբ.

- 348բ Արդ, գծագրեցաւ կամաւ ամենակարօղին լուսափայլ եւ հոգիաշահ մատենանս այս, որ կոչի Դատաստանաց՝ ի վանքս Ապարներք, ընդ հովանեաւ Սրբուհո Աստուածածնին եւ Սուրբ Ստեփանոս Նախավկային եւ Սուրբ Յակոբոսի առաքել[ոյն] եւ Ամենայն Սրբոց եւ հազարապետաց խորհրդոցն Աստուծոյ եւ սպասաւորաց սոցին վե[րնոց]։ Ասիս ֆրա Տէրունական փրիօրի եւ վիքարի կարգ[իս], Մխիթարիչ վարդապետի ճշմարտի³⁸, ֆրա Գրիգորի որ մականուն կոչեցեալ Մակունց[ի], Ֆրա Մովսէսի, Ֆրա Մխիթարի, ֆրա Մկրտչի, ֆրա Սիմէոնի, ֆրա Յոհաննիսի, ֆրա Զվանի, ֆրա Ղուկասի, ֆրա Յովանէս միակեցի, Գրիգորի եւ տնտես Գրիգորի, սուրբ (°) Աստուածատուր միակեցի, ||| (1 տող թափուած) [գրեցաւ] ձեռամբ մուսսո ոգո եւ անարհեստ գրչի ֆրա Մխիթարչի. [յետ]ին եւ ի կարգն եւ առաջին ի մեղաւորսն:

Արդ, զսոսա զամենեսեան զվերո ասացեալս եւ զամենայն հնազանդեալս եկեղեցոյն Հոռմա արժանաւորեսցէ Աստուած Հայր երանութեանն յաւիտեանական, եւ ծոցածինն իւր Քրիստոս ժառանգորդս արասցէ արքայութեան, եւ մասն սուրբ եւ պարգեատու Հոգին Սուրբ կերակրեսցէ զամենեսեան անմահական կերակրովն յաւիտեանս յաւիտեանից. ամէն:

Ընդ սոսին եւ զմարմնաւոր ծնողսն ի[մ]։ Ասիս զսիրելի հայրն իմ զԳորգիկ, որ հանգուցեալ է ի Քրիստոս, եւ աղաչեմ զձեզ, ով բարի ընթերձօղք, զի որ ոք ընթ[եռնու]՝ զխոնարհեցո Տէր զո[ւնկն] աղօթքն ասէք, մայ եւ զաղօթքն որ յետ հաղորդ[ութեան], այսինքն՝ Արձակեա՛. եւ որ ասացէ ըստ այսմ կերպի՝ իւր մեղաց գի[րն] ջնջի. երկրորդ՝ զմայրն իմ զԵրախ, որ կու աշխատի. երկրորդ՝ զեղբայրն իմ զՇահն, եւ զքոյրն իմ զԹուխտեմիկ եւ զայլ ամենայն երախտաւորսն իմ, զազգականս եւ զօտարս:

Աղաչեմ զձեզ եղբայրական սիրով, զի որ ոք ընթեռնուցու զգիրքս կամ օրինակէք զսոսա, զվերո ասացեալսն յիշեսցիք յաբեմիազն Աստուած բարի. որ ոք եւ որ յիշէ զմեզ ի բարի, մորա մեղաց գիրն ջնջի: Փառք էին անեղի եւ Որդոյն միածնի եւ Սուրբ Հոգոյն ճշմարտի այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս:

Արդ, եթէ սխալանք ինչ գտանիցէք ի սմա, վասն սիրոյն Քրիստոսի անմեղադիր լեւոր'ք, զի ժամանակս զայս երբ, եւ կար մեր այսչափ էր, եւ օրինակս խիստ սխալ էր, եւ յօրէ յայնմանէ՝ յորմէ սկսա զգիրքս մինչեւ ի վերջին գիրն, թալան եւ փախուստն [ոչ վերաջաւ ի մէջ] ||| (թափուած):

7.

Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկչի վանքի մատենադարանի ձեռ. Հ^թ 188.

Ներսիսի Շնորհալույ [եւ Յովհաննու Ծործորեցոյ] Մեկնութիւն Աւետարանի

³⁵ Սիսական, էջ 370:

³⁶ Մայր ցուցակ Վննսփիկի, Զ., սյուն 367-8:

³⁷ Մաշտոցյան Մատենադարան, Այլ վայրերի ձեռագրերի ժապավնների հավաքածուի Շ^թ 1240:

³⁸ Ալիշանը կասկածում է՝ արդյո՞ք այս Մխիթարն է ինքը, թե՛ նույնանուն մյուսը. տե՛ս Սիսական, էջ 370:

Մատթեոսի.

1402 թ., Սինեական վանք (Նախիչևանի գավառ), գրիչ՝ Ֆռանգ, ստացող՝ Ֆրա Մխիթարիչ Ապարանցի:

282 թերթ, թուղթ, 22,7x12,6. երկայուն (19x6,3), բոլորգիր, 40, 41 տող. զարդարանք՝ խիստ հասարակ (13ա՝ ճակատագարդ սև թանաքով). վիճակ՝ վատ է պահպանվել: Մեկնություն Մատթեի (Ծնորհավոյ՝ 13ա-48ա, Ծործորեցոյ՝ 48ա-274բ). 276ա-9բ՝ Մեկնություն Յայտնության Յովհաննոս³⁹:

Հիշատակարանները.

- 275ա Փառք անել եւ ամմահ եւ անվախճան եւ գերագոյն եւ միասնական ամենասուրբ Երրորդութեան՝ Հօր եւ Որդոյ եւ Հոգոյն Սրբոյ, այժմ եւ անպատ յաւիտեանս յաւիտենից, ամեն: Որ արժանի արար զիս զանարժան զֆրա Ֆռանգս հասանել ի վերջին գիծ գրոյս. որպէս կարի յոյժ ուրախութիւն է նաւավարին հասանել ի նաւահանգիստ իւր, նոյնպէս եւ գրչին՝ ի յաւարտ հասանել:

Արդ, յամի մարդեղութեան Տեառն մերո եւ փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի ՌՆԲ. (1402) թվին եւ ի թվիս Հայոց ՊՄԱ. (1402) գրեցաւ աւտուածաբոյխ մեկնիչս Աւետարանին Մատթեոսի, ի խնդրոյ պատուական վարդապետին ֆրա Մխիթարչի Ապարանցոյ, ընդ ամենայն բարութեանցն եւ բազում գրեմացն ստացաւ զսա յիշատակ իւր ի սուրբ կարգս Միաբանողաց:

Արդ, աղաչեմ յիշել ի սուրբ մաղթանս ձեր զամենայն կարգաւորք վանից Ապարանցոյ՝ զկենդանիքն եւ զմեջեցեալքն, նաեւ զամենայն գեղեցիկ հաւատով ժողովուրդքն որ ի մնա: Նա եւ աղաչեմ յիշել զթարի մեծ ռաբունապետն, ուսման պատճառ սուրբ կարգիս՝ զկարապետ վարդապետն, այլ եւ զբարեաց պատճառն կարգիս զՍամուէլ վերախնամողն, որ բազում աշխատեցաւ վասն կարգիս մերոյ, եւ զՄատթեոս ուշիմ վարդապետն, եւ զամենայն մեջեցեալքն յիշել աղաչեմ:

Նաեւ յայնմ ժամանակի վերախնամող ֆր[այ] Ղուկաս, որ բազում աշխատեցաւ վասն օգտութեան կարգիս՝ զմալով առ սուրբ պապն Բոնոֆացիոս եւ բազում շնորհք եւ ազատութիւն երբ կարգիս, նմանելով առաջին նախնեացն եւ աւելի վաստակեալ քան զամենեւեան. յիշիւջիք ի տէր: Դարձեալ ծանիք, զի գրեցաւ սուրբ տառս ի վանս Սինեական, ընդ հովանեաւ Սուրբ Յովանէս Մկրտչիս, ի մեղութեան եւ յաղքատութեան: Աղաչեմ յիշել Սինեականի ֆրաթմիս՝ զմեջեցեալսն եւ զկենդանիք երախտաւորք մեր, այլ եւ Աստուած եւ ամենայն սուրբք եւ ձեր սուրբ աղօթք օրհնէ զՄուրատն եւ զիւր որդիքն, որ օգնական է իմ ծերութեան ի գրել բազում աշխատանօք եւ օտար աչօք. այլ եւ Առաջնաձորի⁴⁰ միաբանքն յիշեալ լիցի ի ձեռք: Եւ Աստուածն ամենակալ, որ առատն է ի տուրս բարեաց, պարգեւեցել ամենայն երախտաւորաց մերոց կենդանեաց եւ մեջեցեղոց զկեանսն յաւիտենից, ամեն:

³⁹ Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի, Կազմեց Սմբատ Տէր-Աւետիսեան, Վիեննա, 1970, էջ 563-4 (№³⁹ 370):

⁴⁰ ԺԵ. դ-ի հիշ-բ, Ա., №⁴⁰ 24. էջ 26-7. էջ 27՝ «առաջնաւորք», նույն էջում կա հայ իրականության մեջ «օլորար աջք» ակնոց գործածելու մասին արձեւալոր և ընդարձակ ծանոթություն:

Նա եւ աղաչեմ յիշել զբարի ծերունին ֆրա Աստուածատուր վարդապետ մեր ուսուցիչ եւ ֆրա Գալուստն եւ զՏէր Տիրատուրն մեր երախտաւորքն, եւ զծնողսն մեր յիշել աղաչեմ եւ ամենայն սղալանաց եւ խոշորութեան գրոցս ամենեղադիր լերո՛ւք, զի կերակուրն ճաթբուր էր եւ ջուրս ցուրտ: Եւ այն, որ գրեացն, գրեսցէ եւ միշտ եւ համապագ ընդ Տեառն կացցէ օգնականութեամբ եւ աղաթիւք ձերովք, ամէն:

- 48ա Զվեհիմաց ռաբունապետն զֆրա Մխիթարիչ Ապարաներեցի, ստացող գրոցս յիշեսցիք, նաեւ զնուաստ զծողս՝ զֆրա Ֆռնանց (նմամ՝ 13ա՝ ճակատագարդի մէջ, 69ա, 81ա, 160ա, 172բ):

- 172բ ...զխաչատուր վարդապետ եւ զֆրա Գէորգ եւ զֆրա Ղուկաս աշակերտոյ յիշեա՛լ յաղօթս:

- 228բ Ա՛խ, վա՛յ մեղաւոր Սարգիս կարդայ՝ եւ միտ ա՛ն եւ դատաստանին ահդի սարսիեա՛յ, զի մի՛ [մնաս որպէս] յիմար կուսանքն:

8.

Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց մատենադարանի ձեռ. Հ^ր 327.

Ժողովածու մեկնութեանց. Մակու, ՊԾԵ.-1406 թ.,
գրիչներ՝ ֆրա Գէորգ, Մխիթարիչ քնյ, ֆրա Ղուկաս,
ստացող՝ Մխիթարիչ վրդ. Գաւառեցի:

390 էջ. թուղթ, 26x18x5. երկայուն, բոլորգիր, 41 տող: Բվմդ. Մեկնություններ. Վարդան վարդապետի՝ Սաղմոսաց (էջ 1ա-241ա) եւ Երգ երգոցի (էջ 241բ-284բ), Յովհան Ոսկերեւրանի՝ Եսայեայ (էջ 287ա-312բ), Յովհ. Մործորեցու՝ Դանիէլի (էջ 313-389)⁴¹:

Հիշատակարանները.

- ա. Ֆրա Գէորգ գրչի. էջ 112ա. *Զստացող այսմ հոգելից կտակի / զՄխիթարիչ վարդապետ Գաւառեցի՝ / յիշեսցիք ի Տէր բարի մտօք, / ո՛վ հանդիպողք, այժմու ներկրթութեանս վարժոցի: / Նաեւ զտառապետալ եւ զթաղծեալ ոգի զֆրա Գէորգ, զոր եւ իմովս իսկ տխելծ մատամբ զծագրեցի ի քարտիսի, աղաչեմ հառաչեմ՝ զի եւ զմեզ յիշեսցիք առ բարեգութն Յիսուս, համայն զարմիւք եւ ազգայնաւք, զի եւ դուք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ յուսոյն մերոյ օրհնելոյն յաւիտեանս. ամէն: Այլ եւ աղաչեմ զհանդիպողսդ սմին վասն խոշորութեան գրոցս ամենեղադիր լինել, վասն զի այսչափ էր կար մեր:*

- բ. Մխիթարիչ քնյ գրչի. էջ 285ա. *Յիշեսցիք եւ զգծողս Մխիթարիչ սոսկ անուամբ քահանայ, եւ աշակերտ բանի, ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր, եւ թողութիւն հայցել մեղաց իմոց ի հեշտալուր Տեառնէն եւ ներումն սղալանացն եւ կարճոգութեան, զի ձմեռն էր, եւ մեր առաջի գիրն այս է, որ գրեցի ի գաւառս Արտագու, ի գեօղս որ կոչի Մակու, առ պարոնութեամբ պարոն Նուրադնի, եւ ռաբունապետիս Մխիթարիչ վերակոչեցեալ, ի թուի հայկազեան սեւոյ Պ. եւ ԾԵ. (1406) ամի, յամսեանն Յունվարի ի ԻԷ. օրն⁴²: Արդ, որք ընթեռնոյք կամ*

⁴¹ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Բ. Կազմեց՝ Նորայր եպս. Պողարեան. Երուսաղեմ, 1967, էջ 200-202:

⁴² ԺԵ. դ-ի հիշ-ք. Ա. Տ^ր 65, էջ 61՝ որպէս Վենետիկի Տ^ր 147 ձեռագրի հիշարակարան քաղված է այս ձեռագրի միայն այս հիշարակարանի հետևյալ բաղվածքը. «...զգծողս Մխիթարիչ [յիշեցէր]: Չմեռն էր, եւ մեր

օրի[նակեք], յիշեցէ՛ք ի մեղսաքաւիչ յաղ[օթս] ձեր զՄխիթարիչ սպասատր բանի եւ զսմանայն երախտ[ատրս], զծնողս հոգեւ[որ] եւ մարմնաւ[տր]։ եւ Աստուած առհասարակ ողորմեսցի ի յահագին զալստեանն իւրում՝ յիշողացոյ եւ յիշելոցոյ. ամէն։

- գ. Ֆրա Ղուկաս գրչի. էջ 389բ. Աղաչեմ զպատահող այսմ աստուածային զանձիս եւ զընթերցողսդ յիշել զիս զթարմատար ոգի ֆրա Ղուկաս ծրագրող այսմ փոքր նշանախեցի, այլ եւ մաղթեմ սղալանացն եւ խոշորութեան գրոյս անմեղադիր լինել, վասն զի ամենայն արունեստատր սղալի ի գործս իւր։ Վասն Աստուծոյ սիրոյն համար մի Տէր ող՛։

Ծան. ա. հիշատակարանում նշված ստացողը՝ Մխիթարիչ վ. Գավառեցին, անկասկած, նույնն է, իմն բ. հիշատակարանի Մխիթարիչ ռաբունապետը։

9.

Վեներտիկի ձեռ. Հ^թ 1610/1482.

Բարթողիմէոս Մարաղացի, Քարոզգիրք.

ԺԵ. դար., տեղ՝ հավանաբար Նախիչևան,

գրիչ՝ հավանաբար և ստացող՝ ֆրա Մխիթար Ապարանեցի։

73 թերթ, թուղթ, 26x20. երկայուն (22x16. մեկը՝ 22x7,5), բոլորգիր, 38-55 տող. վաստակաբերական և պակասավոր օրինակ է⁴³։

10.

Երեւանի Մատենադարանի ձեռ. Հ^թ 2520։

Ժողովածու մեկնութեանց։

1306 թ., գրիչ, ստացող՝ Յովհաննէս Եզրնկայեցի։

345 թերթ, թուղթ, 16,8x12,5. միապսուն, բոլորգիր, 26-28 տող⁴⁴։ Պարունակում է՝ Մեկնությունը Յովհաննու՝ Ստեփաննոս Սիւնեցի, Նանա, Անդրէաս Կապադովկացու Մեկնությունը Յայտնութեան։

Հետագա ստացման հիշատակարանը⁴⁵.

- 344բ (ԺԵ. դ.). Օ՛վ, վեհանձնիք եւ պանծալի, / Միշտ ձեռնարկօղբ գործոց բարի, /

առաքի գիրն այս է, որ գրեցի ի զաստու Արարչոյ, ի գիտս որ կոչի Մակո, առ պարունութեան պարուն Նորադնի, և յարունակելոս Մխիթարիչ վերակոչեցեալ, ի թուի հայկազնան սեռի Պ. և ԾԵ. (1406) ամի, յամենան Յունիսի ի Ե. օրն։

⁴³ Մայր ցուցակ Վենետիկի, Ը. սյուն 55-62. հ. Սահակ վրդ. Ծնմնմյանը համարում է, որ այս ձեռագրի գիրը Մխիթարիչի ձեռքով է։

⁴⁴ Ցուցակ Երեւանի Հմտ. Ա., սյուն 817։

⁴⁵ Գրչության՝ 143բ և 344ա էջերի 1306 թ. հիշատակարանները տրւն ԺԴ. դ-ի հիշ-բ, Հ^թ 58, էջ 43-44. այսպէս լրացված չէ 236ա էջի հետևյալ հիշատակարանը. «Ով բնթերցողդ րտառիս և աստուածային մարգարանիս, յիշեսցի զնդիկի գրիչս Յոհաննէս կարօտ բանի, ևս և զձեռոյսն մեր և զնորարան զհոգևորսն, որ բանին ևս պարճառ ծնեղեան, որ ծնան զմեզ յերկն հոգևոր, և զմարմնոյն ըստ արեան փոխանորդութեան և ազգակցութեան, և զայս յիշումն առաքի սխրայի և մեծ խորհրդոյն, և դուր յիշողդ զմեզ սեռն սրբիս և կարարեալ կամօք յիշեալ յիշիք ի նոյն ի նման, առ որ և զմեզ յիշատակեք հանդիսի, որ և ի ձեռք և ի մեք անդադար փառաբանի օրհնեալն ի բնաւ»։

Յորժամ լառեալ հանդիպիք այսմ տառի, / Յիշման արարէք զիս արժանի, / առ Յիսուս զթաժ պարգեւիչն ամենայնի, / եւ միշտ առատն ի տուրս բարի / Զֆրա Մխիթարիչն՝ խնդրող բանի, / Զվերջին ստացող գրոցս հրաշալի, / զփծուն տարապեալս եւ ողորմելի, / զծոյլ յամառեալս եւ հեղգալի, / զտարտամ մեռեալս մեղօք ի լի, / զկարօտս աղօթից եւ զործոց բարի, / ակն ունողիս ձերող շնորհի, / կարկար ձեռօք ցանկ բաղձալի, / զի արժանաւոր հետեւողքս Քրիստոսի / ձիր իմ ձնորհէք դուք պտղալի / եւ որպէս կամիք եւ խնդրէք սիրով ի լի, / զնոյնն պարգեւեցէ ձեզ Փրկիչն ամենայնի⁴⁶:

11.

Վեցնետիկի ձեռ. Հ^Պ 884/1634.

Նիկողայոս Լիւրացի, Մեկնութիւն Աւետարանին Յովհաննոս⁴⁷:

ԺԵ. դար, տեղ՝ հավանաբար Նախիջևան, գրիչ՝ ֆրա Ղուկաս Ապարաներցի, ստացող՝ ֆրա Մխիթարիչ Ապարաներցի:

249 թերթ, թուղթ, 25,6x17,5. երկայուն (19,5x13,5. մեկը՝ 19,5x6,3), բոլորգիր, 41 տող:

Հիշատակարանները.

- 119բ *Զստացող սուրբ գրոցս զՖ[րա] Մխիթարիչ խնդրող բանի եւ տեղեալ Ապարաներցի, աղաչեմ յիշել առ Քրիստոս:*

- 167բ *Զֆրա Ղուկաս Ապարաներցի զծող սորա յիշեսցիք ի Տէր բարի մտօք. Սամուր տատն յիշեսցիք ի Տէր, զի հայցէր զգրել զանունն ի թղթիս:*

- 249ա *Յիսուս Քրիստոս, բարեխօսութեամբ ամենայն սրբոց ողորմեա՛յ զծողացս. ամէն:*

ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՈՒՐՎԱԳԾԱՅԻՆ ԱՄՓՈՓԻԶ ՊԱՏԿԵՐ

1. ԺԴ. դար - Երևանի ձեռ. Հ^Պ 6920. Պետրոս Արագոնացի, Գիրք առաքինութեանց. գրիչ՝ Ֆրա Մխիթարիչ:

2. ԺԴ. դար - Երևանի ձեռ. Հ^Պ 3938. Թովմա Աքունացի, Յաղագս տնօրինութեանն

⁴⁶ Լ. Խաչիկյանը (ԺԵ. դ-ի հիշ-բ, Ա. Հ^Պ 67, էջ 62) ձեռագրի հետագա ստացող այս ֆրա Մխիթարիչին իրավացիորեն նույնացրել է Մխիթար Ապարաներցու հետ եւ նրա չափածո հիշարակարանը մասամբ (6 տող) փաղարկելով՝ փնդադրել է 1406 թ. ներքո:

⁴⁷ Մայր ցուցակ Վեցնետիկի, Ը. սյուն 515-8. լատիներենից թարգմանված է «*ի խնդրոյ եւ ի հարկեցուցիչ հրամանէ առիիսական գիտոյ եւ մեծ դիւրապետին Տէր Զարարիայի, սպասարդին սուրբ առաքելոյն Թադէոսի*»: Այս գործի՝ 1341 թ. առաջ կարարված թարգմանության եւ նրա կառուցվածքի մասին փնդ. Լ. Խաչիկյան, Արարազ, ԲՄ, էջ 204-6 եւ Լձիւ, Բ. էջ 117-20 (իրեն հայտնի օրինակներն են՝ Երևանի Հ^Պ 6903-ը եւ 10539-ը, Երուսաղեմի Հ^Պ 789): Հմմտ. Սուրբ Գրքի հայերեն մակնությունների մատենագիտություն, պատրաստվեցին Եգնիկ և Կա. Պետրոսյան, Արմեն Տեր-Ստեփանյան, Հայաստանի Աստվածաշնչային ընկերություն, [Երևան], 2002, էջ 123. ներկայացված է «ՄՄ 202, Ա., էջ Ե.-ԼԱ., 1-503» եւ Երուսաղեմի Հ^Պ 187 (Պոլիս, 1755 թ.) ձեռագրերով: Երկրորդը ճիշտ է, իսկ Երևանի Հ^Պ 202-ը («Ա., էջ Ե.-ԼԱ., 1-503» ցուցումներն անհասկանալի են) ամբողջական Աստվածաշունչ է եւ այդպիսի նյութ չունի (փնդ. Մայր ցուցակ Երևանի, Ա. սյուն 885-9). փոխարենը այս մակնությունը կա Երևանի ԺԴ. դարի ձեռագիր Հ^Պ 5701-ում (Յուցակ Երևանի, Հմմտ, Բ. սյուն 166-7):

Քրիստոսի, գրիչ՝ ֆրա Մխիթարիչ:

3. 1383 թ. - Երևանի Հ^ա 68. Թովմա Աքուիմացի, Յաղագս տնօրէնութեանն Քրիստոսի. Նախիջևա՞ն, գրիչ՝ ֆրա Յոհաննէս, Մատթէոս Քոնցեցի, [ստացող՝ ֆրա Մխիթարիչ Ապարանեցի]:

4. 1392 թ., - Վենետիկի Հ^ա 147/1363. Ժողովածու մեկնութեանց. Արտագ գավառի Մակու գյուղ, գրիչ և ստացող՝ ֆրա Մխիթարիչ Ապարանեցի:

5. ԺԴ. դար - Երևանի Հ^ա 354. Աստուածաշունչ (ամբողջական). [Մակու], գրիչ՝ Գրիգոր Ապարանեցի կամ Գաւառցի, Ղուկաս, ստացող՝ ֆրա Մխիթարիչ վրդ. (1-524), տէր Զաքարիա (525-648):

6. ԺԴ. դար - Վենետիկի Հ^ա 863/1000. Դատաստանագիրք լատինաց (Կանոնագիրք Է.). Ապարաներ, գրիչ, ծաղկող և ստացող՝ ֆրա Մխիթարիչ Ապարանեցի:

7. 1402 թ. - Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկչի վանքի մատենադարանի Հ^ա 188. Ներսիսի Շնորհալոյ [եւ Յովհաննու Մործորեցւոյ] Մեկնութիւն Աւետարանին Մատթէոսի. Սինէական վանք (Նախիջևանի գավառ), գրիչ՝ Ֆոանգ, ստացող՝ ֆրա Մխիթարիչ Ապարանեցի:

8. 1406 թ. - Երուսաղէմի Սրբոց Հակոբյանց մատենադարանի ձեռ. Հ^ա 327. Ժողովածու մեկնութեանց. Մակու, գրիչք՝ ֆրա Գէորգ, Մխիթարիչ քնյ, ֆրա Ղուկաս, ստացող՝ Մխիթարիչ վրդ. Գաւառեցի:

9. ԺԵ. դ. - Վենետիկի Հ^ա 1610/1482. Բարթողիմէոս Մարաղացի, Քարոզգիրք. տեղ՝ հավանաբար Նախիջևան, գրիչ՝ հավանաբար, և ստացող՝ ֆրա Մխիթար Ապարանեցի:

10. ԺԵ. դ. - Երևան Հ^ա 2520. Ժողովածու մեկնութեանց. Մեկնութիւնք Յովհաննու՝ Ստեփաննոս Սինեցի, Նանա, Անդրէաս Կապաղովկացու Մեկնութիւն Յայտնութեան: 1306 թ., գրիչ, ստացող՝ Յովհաննէս Եղնկայեցի, հետագա ստացող՝ Մխիթարիչ Ապարանեցի (ԺԵ. դ.):

11. ԺԵ. դ. - Վենետիկի Հ^ա 884/1634. Նիկողայոս Լիւրացի, Մեկնութիւն Աւետարանին Յովհաննու. հավանաբար Նախիջևան, գրիչ՝ ֆրա Ղուկաս Ապարանեցի, ստացող՝ ֆրա Մխիթարիչ Ապարանեցի:

Եվ որպէս ընդհանուր պատկերի ամփոփում՝ ճշմար. որ Մխիթարիչի գրած ձեռագրերի հարդարանքի համեմատությունը, տառաձևերի ամհամաչափությունը և համառոտագրությունների առատությունը ցույց են տալիս, որ նա արհեստավարժ ապրուստը գրչությանը վաստակող գրիչ չի եղել: Այս հանգամանքի օգտին է խոսում նաև այն փաստը, որ Ապարանեցու գրած մեզ հայտնի վերը թվարկված ձեռագրերից որևէ մեկը չունի առանձին պատվիրատու: Հետաքրքիր է նաև այն հանգամանքը, որ ձեռագրերի մեծ մասը շատ գործածվելուց բավական մաշված է կամ վատ պահպանմանում պահպանված լինելու պատճառով վնասված է և թերի: Այս պատճառով էլ մեզ հայտնի ձեռագրերից ճշգրիտ թվական ունեն միայն 4-ը, իսկ անթվական են մնացել 7-ը, որոնցից 4-ը ԺԴ. դարի են, 3-ը՝ ԺԵ. դարի: Իսկ որոշակի թվական ունեցողները վերաբերում են 1383, 1392, 1402 և 1406 թթ.: Գրչության հայտնի վայրերն են. հավանաբար Նախիջևանի գավառ՝ 3 միավոր, Ապարաներ՝ 1, Նախիջևանի գավառի Սինէական վանք՝ 1, Մակու՝ 3:

Բովանդակության առումով բոլոր ձեռագրերն ունեն գիտական-գործնական բնույթ: Դրանք մեր հեղինակի գլխավոր երկի՝ «Գիրք տրամաբանության»-ի աղբյուրներն են, ինչը նկատվում է նաև նրա շարադրանքում բազմաթիվ մեջբերումների առկայությամբ: Այդ ձեռագրերը հետևյալներն են՝ Աստվածաշունչ (5⁴⁸), Պետրոս Արագոնացու «Գիրք առաքի-
նության» (1), Թովմա Աքվինացու «Հաւաքումն աստուածաբանության» երկի երրորդ մասը՝ «Յաղագս տնօրինությանն Քրիստոսի» (2 և 3), «Դատաստանագիրք լատինաց» (6), Բարդուղիմեոս Մարադացու «Քարոզգիրք» (9), Հիմ և Նոր Կտակարանների գրքերի մեկ-
նություններ՝ Վարդան Արևելցու «Երգ երգոց»-ի (4 և 8) և «Սաղմոսաց» (8), Հովհ. Ոսկեբե-
րանի՝ «Եսայեսայ» (8), Հովհ. Մործորեցու՝ «Դամիելի» (8), Ներսես Շնորհալու և Հովհ. Մոր-
ծորեցու՝ «Մատթեոսի» (7), «Ծաղկաբաղ մեկնութիւն Յովհաննոս» (4), Ստեփանոս Սյունե-
ցու և Նանայի՝ «Յովհաննոս» (10), Նիկողայոս Լյուրացու՝ «Յովհաննոս» (11), Անդրեաս Կապադովկացու՝ «Յայտնության» (10):

⁴⁸ Ըստ մեր ցանկի համարների: